

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 93 (4-11) «632/1789»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.163>

Андрій Добролюбський, Ігор Смирнов*

ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЯБУ-ГОРОДКА

Анотація: У статті узагальнено наявні історико-археологічні відомості про орду улусбека Хаджибея в середині XIV ст. до битви на р. Сині Води у 1362 р. Встановлюється, що ця орда називалася «Ябу-городок» («містечко Намісника»). Основними територіями її літнього кочування були лісостепові області між Дніпром і Дністром із центром у городищі Торговиця. Можливо припустити, що щосені кочова ставка улусбека переміщалася на зимівлю на південь, до причорноморського узбережжя в районі якірної стоянки Джинестра, Хаджибеєва Маяка і в район Очакова.

Ключові слова: Хаджибей, Ябу-містечко, Торговиця, Джинестра, Очаків

*«Мы себе можем вообразать,
что тут хан имел в виду»*

Проф. Ф.К. Брун

Сліди Хаджибеєвої тьми. Археологічні пошуки останніх років дали можливість впорядкувати всі наявні скромні артефакти та свідчення колишнього матеріального існування на місці Одеси приморського поселення та якірної стоянки каталонців і генуезців. Ця стоянка у 1306 р. одним із ватажків каталонської «Великої кампанії Сходу» Бернаром де Рокафором була названа Джинестра¹.

Фрагменти кераміки, які нас цікавлять, здебільшого датовані першою половиною XIV ст. Вони розпорошені по всьому одеському узбережжю від Куяльницького та Хаджибейського до Сухого лиманів і навіть, ймовірно, значно ширше. Такий широкий ареал навряд чи дозволяє вказати на конкретне місце розташування самої Джинестри, яка, скоріш за все, була невеликим укріпленням, огороженим ровом, а також земляним валом з дерев'яним частоколом – такою була традиційна колонізаційна практика латинян у

* Добролюбський Андрій Олегович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7544-4832>; E-mail: pdpu@pdpu.edu.ua

Смирнов Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник НДЦ «Лукомор'є» ДП «ДП «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України (Миколаїв, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3693-924X>; E-mail: smyrnovl@urk.net

¹ Добролюбський А.О. Имя дрока. Одесса: ВКО, 2019. URL: https://drive.google.com/file/d/1U9-SX2-TSgh9hfSZ5_kOcuilFlnRGhVG/view

Північному Причорномор'ї. Також наявна і кам'яна вежа маяка. Так чинили генуезці у Кафі, Солдайі, Чембало й інших містах.

Рис. 1. Кераміка «Хаджибеєвої тьми»

Навряд чи нам вдасться археологічно знайти вказану стоянку – за останні століття одеське міське узбережжя відступило не менше ніж на кілька сотень метрів, і її залишки просто втонули. Тому багато зі знайдених уламків кераміки часто відшліфовані морем.

Визначаються вони інколи достатньо виразно. Це в більшості фрагменти червонолакових мисок, тарілок і глеків з жовтою, зеленою, бірюзовою та коричневою поливою, часто ангобною підґрунтовкою. Зустрічаються і рештки т. зв. «кашинної кераміки» (рис. 1). Наявні також уламки дорогого світло-сіро-зеленого, т. зв. «селадонового» або «псевдоселадонового» посуду другої половини XIV ст.² (рис. 2), а також уламки розписного глазуrowаного (т. зв. «люстрового») посуду іранського виробництва того ж часу (консультації В.Д. Гукіна та М.Г. Крамаровського). Схожі вироби відомі на багатьох

² Герцен А.Г., Науменко В.Е. Великоханский вектор в культуре региональных элит или к вопросу о золотоордынском периоде в истории Мангуша в середине – второй половине XIV в. (обзор археологических источников) // Крым в золотоордынский период. Каталог выставки «Крымский юрт Золотой Орды. Наследие исчезнувшей империи». Симферополь, 2016. С. 36-50.

пам'ятниках у Причорномор'ї та впевнено належать до «золотої ери» Улуг Улусу – до часів правління ханів Узбека, Джанібєка і Бердібека, аж до першого чумного мору 1346-1349 рр. і «Великої Зам'ятні» з 1359 р., яка супроводжувалася другою чумною пандемією (1360-ті рр.)³. Знайдені також фрагменти т. зв. «червоно-жовто-стрічкової» кераміки, яку археологи називають «сільською» (консультації П.П. Бирні та Л.Л. Полевого)⁴. Вона датується 1360-1380-ми рр. і вказує на початок смутних часів у Золотій Орді. Її можна назвати посудом «бідності», тоді як кераміка «золотої ери», без сумніву, є «посудом достатку», певного «добробуту». Як в решті і селадонів, і люстровий посуд, який, навіть, варто вважати «розкішним».

Рис. 2. Селадонова кераміка.

Єдиним зрозумілим поясненням знаходження цих уламків може бути те, що їх лишили мешканці золотоординського кочовища, або стійбища. Воно розташовувалося саме тут, поблизу Джинестри, протягом всієї згаданої ординської «золотої ери» і, ймовірно, пізніше.

³ Добролюбский А.О. Имя дрока...

⁴ Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. Кишинев: Штиинца, 1969, 208 с.; Добролюбский А.О. Имя дрока...

Рис. 3. Матей Стрийковський

Більш незначними є історичні свідчення, коли прийнято вважати, що десь у цьому районі були кочовища орди, тумена, або «тьми» «князя» Хаджибея (Качибей), «від імени якого назване Качибейським солоне озеро в Дикому Полі, по дорозі до Очакова»⁶. Так писав польський історик Мацей Стрийковський (рис. 3) у своїй праці «Kronika polska litewska żmudzka i wszystkiej Rusi...» (рис. 4), яка видана у 1582 р. Від цього озера і походить назва «порту Качибей», як припускав інший польський історик Станіслав Сарницький у «Descriptio veteris et novae Poloniae» (1585 р.). Якщо керуватися цими повідомленнями, то саме сюди улусбек Хаджибей, разом із рештками своєї тьми, відступив після поразки в битві з литовським князем Ольгердом на Синіх Водах у 1362 р. Утім, ці повідомлення залишили не сучасники й очевидці, а дійшли до нас від істориків більш ніж через два століття після Синьоводської битви. Очевидним в них є лише топонімічний факт існування Хаджбейського лиману, тоді як кочового стійбищі ніхто не бачив. Необхідно шукати свідків й очевидців.

Перебування тут такого стійбища підтверджує також відкритий поблизу Сухого лиману в селищі Совиньон невеликого могильника. Радіовуглецевий аналіз кістяків з могильника визначив діапазон дат: широкий – 1280–1430 рр., вузький – 1345–1370 рр. Антропологічні дослідження, у свою чергу, показало, що всі досліджувані кістяки належать молодим особам, їх черепи характеризуються великими розмірами мозкової коробки, брахікранією, широким і дещо приплюсненим обличчям. При цьому великі розміри черепного скелетиння й обличчя, високі орбіти та послаблене горизонтальне профілювання обличчя, яке свідчить про його сплюсненість, вказують на велику долю монголоїдних ознак⁵.

Таким чином, археологічні свідчення існування на території нинішньої Одеси великого кочового стійбища у золотоординський час і, ймовірно, пізніше, здаються скромними, але беззаперечними.

Рис. 4. Хроніка Стрийковського.

⁵ Нариси історії та археології Дністро-Бугського межиріччя. Київ, 2011. С. 137–150; Лутвинова Л.В. Антропологічний матеріал із ґрунтового могильника Совиньон // Нариси історії та археології Дністро-Бугського межиріччя. Київ, 2011. С. 235–241.

⁶ Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. (Історичні джерела. Т. 10). С. 481.

Рис. 5. Хан Менглі-Гірей

«присутствие в ярлыке Ябу городка ...сразу после Хачибеева Маяка “с водами и с землями” и перед Балыклы, Дашевым» (*мова йде про Очаків – авт.*) та інш. дозволяє шукати його між Дністром і Південним Бугом, вирішивши, що «хан имел ввиду» звичайне татарське стійбище⁸.

Він же і відшукав цьому «свідка». Ним став фландрійський

Проф. Ф. К. Брунъ.

Рис. 7. Професор Ф.К. Брун

Очевидці та їх тлумачі. На початку 1507 р. кримський хан Менглі-Гірей (рис. 5) надав великому князю литовському Сигізмунду I Старому (рис. 6) ярлик, в якому перераховані населені пункти, землі, води, управління якими хан дарує князю. «Хачибиев маяк, с водами и землями; ...Ябу городок, Балыклы, Карасун, городок Дашов...»⁷. З-поміж цих населених пунктів вказаний такий собі «Ябу-городок», який більше ніде не згадується.

У 1870-ті рр. професор Новоросійського університету Ф.К. Брун (рис. 7) спробував з'ясувати, про яку саме територію йде мова. Він припустив, що

лицар і посланець Жільбер де Ланнуа, кавалер Ордену Золотого Руна, який у 1421 р. на шляху з Монкастро в Кафу «переправився через реку Днестр и реку Днепр, возле которой нашел Татарского князя, друга и слугу герцога Витольда, равно как и большое татарское селение, принадлежащее сказанному Витольду (*мова йде про Вітовта – авт.*): мужчин, женщин и детей: они не имели домов, жили на голой земле». Сказанный князь Жамбо дал мне осетров ...и хорошо меня кормил»⁹.

Коментуючи цей опис, Ф.К. Брун припустив, що згадане слово Жамбо, ймовірно, не означає власного імені хана, але тільки «начальника» Джамболукської орди, «которая впоследствии кочевала в наших степях, что могло случиться и во время нашего путешественника»¹⁰. А, оскільки, термін «Ябу» співзвучний слову «Жамбо (Ямбо)», то «...мы себе можем вообразить, что тут хан имел в виду: становище Ямболукской или Джамболукской орды;...». Дослідник також називає «...сторожевую башню Балыклы,

Рис. 6. Великий князь Сигізмунд Старий

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. СПб., 1848. С. 4-5.

⁸ Брун Ф.К. Судьбы местности, занимаемой Одессой // Черноморье, I, С. 179.

⁹ Брун Ф.К. Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399-1450 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. 1853. Т. III. С. 440.

¹⁰ Брун Ф.К. Путешествия и посольства... Примечания XI, С. 460.

соответствующую ... замку Балуклея при устье Чичиклея в Буг и Черный город Дашов (мова йде про Очаків – авт.)»¹¹.

Пізніше, у 1920-ті рр. одеський історик Ф.Є. Петрунь, за Ф. Бруном, назвав Ябу-городок стійбищем Джамболукської орди, яка, на його думку, в XV-XVI ст. кочувала у південній частині межиріччя Дністра та Південного Бугу. Він вказав й інші можливі її опорні пункти – поблизу Ак-Мечеті на Бузі, у місці впадання в нього річки Чичиклеї, Велику Мечетню поблизу Саврані, Торговицю на Синіх Водах і Караул на Дністрі¹².

Отже, Жільбер де Ланнуа став першим свідком існування «живого» Ябу-городка. Іншим виявився такий собі турецький розвідник, морець на ім'я «Кулакutip Муралій Ільяс». За кілька років до того, як Менглі-Гірей видав згадуваний вище ярлик Сигізмунду, цей морець намагався потрапити на аудієнцію до султана Баязида. Він планував запропонувати султану підірвати дніпровські пороги, щоб можна було атакувати Київ по Дніпру. І був він досить самовпевненим: «...Если мой султан повелит, то камни, которые находятся в этой реке (сотворены же они во времена Нимруда), я, смиренный слуга ваш, раздвину так, чтобы ваши корабли дошли вплоть до королевской столицы и ни у кого даже кровь бы из носа не потекла...» і «...пусть этот смиренный слуга, ...будет представлен царскому трону».

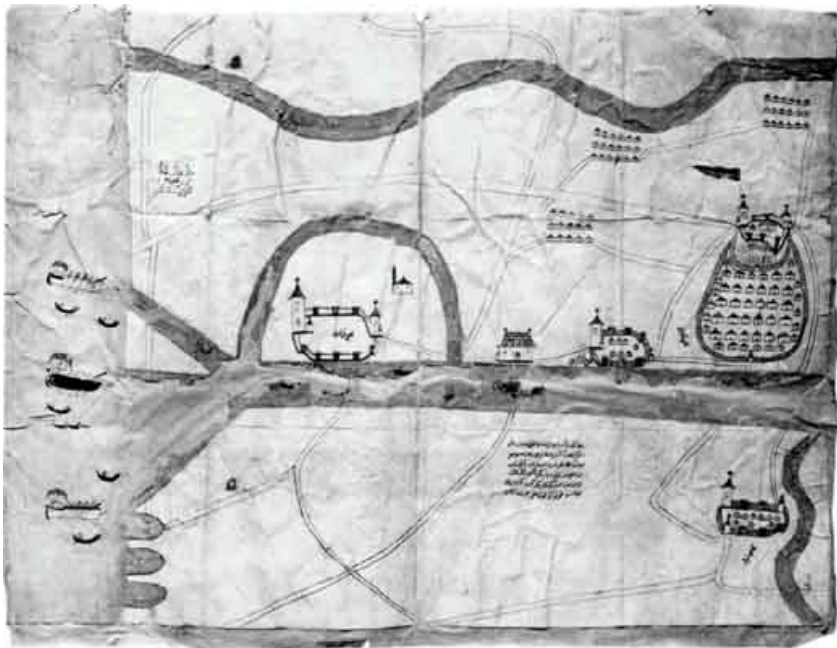

Рис. 8. Турецька карта морейця Ільяса

Готуючись до зустрічі з султаном, Ільяс підготував відповідну карту (рис. 8), яка збереглася в бібліотеці стамбульського палацу Топкапи. У 1956 р. її виявив російський картограф Л.С. Багров і передав своєму шведському колезі Харальду Кьохліну. Той видав

¹¹ Брун Ф.К. Судьбы местности, занимаемой Одессой // Черноморье, I. С. 179.

¹² Петрунь Ф.Е. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну) // Східний світ. 1993. № 2. С. 141.

карту в 1960 р. та співвідніс з районом Азова (Азака). А 1969 року в СРСР вона була видана російською мовою польським істориком Зигмундом Абрагамовичем¹³. Дослідник з'ясував, що на карті зображений не Азов з його околицями, а ріка Дніпро та ділянка чорноморського узбережжя між Дніпром і Дністром. Поблизу узбережжя розташована Нова фортеця (Очаків), а також якесь містечко Ябу, підписане як **Ka'le-yi-Yabu**, саме воно нас і цікавить.

Варто відзначити, що зображення «тьми» не дуже зрозуміле. Напис з обох боків обрамлений горизонтальними та вертикальними рисками. З. Абрагамович намагається побачити в них чи то фортецю, яка ще будується, чи то «развалины какого-то старого укрепления со времен великого князя литовского Витовта, каких много было в той стороне, трудно сказать». І «...можно только мысленно «воздвигнуть» семь небольших башенок без крыш, не соединенных сплошной стеной»¹⁴.

У зображенні неважко побачити звичайне кочове стійбище або татарське селище – два паралельні ряди шатрів, юрт, палаток, розташованих на голій землі, якими їх раніше, у 1421 р., і побачив Жільбер де Ланнуа. Тоді воно розташовувалося поблизу переправи через Дніпро-Бузький лиман¹⁵. Оскільки Ільяс вважав за необхідне його позначити на військовій карті, то це татарське поселення на його думку, ймовірно, мало стратегічне значення¹⁶.

Карта укладена Ільясом приблизно у 1495–1506 рр., тобто майже тоді ж, коли і ярлик Менглі-Гірея 1507 р. Фактично – вона доволі грубий ескіз, без жодного масштабу. Але неважко побачити, що Ябу-городок позначений приблизно на пів дорозі між Очаковом і Білгородом – в районі «солоного озера в Дикому Полі», «названого Качибейським» – нинішнього Хаджибейського лимана, тобто фактично в районі сучасної Одеси. А, отже, на місці ареалу описаної вище кераміки «достатку» і «бідності», який маркує розташування тут в XIV ст. Хаджибеєвої тьми. Значить саме сюди і перемістився Ябу-городок від тієї переправи через Дніпро-Бузький лиман поблизу Очакова, де його раніше застав Жільбер де Ланнуа.

Судячи із вказаних на карті доріг, стійбище могло бути сезонним і пересуватися шляхами «...из-за Днестра морским берегом в Крым», або «из-за Днестра в Очаков: судя по изгибу, это известный Валашский шлях, по которому ходили в Украину буджакские татары», а також «...от берега Черного моря прямо в Киев»¹⁷. Чим воно, очевидно, і займалося. Отже, Ябу-городок XV–XVI ст. є прямим наступником Хаджибеєвої тьми XIV ст.

Між іншим, шлях «прямо в Киев» проходив вздовж городища Торговиця на Синіх Водах, яку Ф. Петрунь у свій час вважав однією з претенденток на ім'я «Ябу-городок».

¹³ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. II. Москва: Наука, 1969. С. 76–97.

¹⁴ Ibid. С. 84.

¹⁵ Така переправа, якою скористався де Ланнуа, існувала з лівого берега Дніпровського лиману, з Кінбурнської коси на правий берег, поблизу Аджигольської балки. Див.: Хромов К. Блукаючи шляхами «Via Tatarica» (проблеми визначення торгових шляхів джучидської доби на теренах сучасної України) // Український нумізматичний щорічник. Випуск 3. 2019. С. 53–66.

¹⁶ Абрагамович З. Вказ. пр. С. 84.

¹⁷ Ibid. С. 80–81. У кочових степах доріг ніхто не будував, вони просто з'являлися або виникали самі як шляхи основних маршрутів кочовиків.

Пізніше його підтримав Ф. Шабульдо¹⁸. Останній, на відміну від свої попередників¹⁹, з'ясував, що «Ябу», або ж «Йабгу» – це титул намісників серед найближчих родичів у степових імперіях Центральної Азії. Дослідник розмірковував, що містечко з таким родовитим і престижним титулом аж ніяк не може бути звичайним селищем чи стійбищем, а має відповідати вимогам резиденції ханського намісника, у володіннях Золотої Орди на захід від Дніпра. Таким вимогам у першій пол. XIV ст. сповна відповідала Торговиця – або місто Синя Вода – на переправі через р. Сині Води, на відгалуженні торговельного шляху, відомого в XIV ст. як *Via Tartarica* – ділянки Великого Шовкового шляху у Північному Причорномор'ї.

Колишня велич Торговиці (або «Синіх Вод») в XV–XVII ст. зберігалася у мальовничих руїнах. Ними був вражений у 1530-1540-х рр. литовський посол до Кримського ханства Михалон Литвин. «Так вважається, – писав він, – що й Іліон (Ilium), або Троя (Troiam), колись знаходилися на київській території (territorio Kioviensi), у найплідючіших степах і мальовничіших лісах. Тут можна бачити пам'ятники, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гроти, мармурові плити і залишки могутніх стін. Це давно покинуте, але досить зручне для мешкання місце називається нині Торговиця (Torgovitza)»²⁰.

Приблизно в той же час, у 1547 р., кримський хан Сахіб I Гірей писав великому князю литовському Сигізмунду II Августу, що «врочища... по Богу по реце и по Синеи воде: Яркумаклы и Янь кгилунгу» завжди належали до Криму, «знаки того же предъе моего Саинъ Цара Езюбекъ чаанъ бекъ цара (*мова йде про ханів Батия, Узбека і Джанібєка – авт.*) кочовища были, якожь они и до сихъ часовъ у тых кешеняхъ есть похованы и теперь тые кешени стоятъ». Також в Торговиці «...мечетей босурманскихъ...каменные стовпы есть». А «надгробки мусульманські з написами відомі були тут і в XIX ст.»²¹. Це місце згадується і як «город Синяя Вода» в «Книга Большому чертежу» (1627 р.), або відмічено на географічних картах XVI–XVIII ст., як «Торговиця» з характерним знаком, який позначає руїни²². Сьогодні тут розташоване село Торговиця (Новоархангельський р-н, Кіровоградська область, Україна), поблизу якого з 1997 р. проводять археологічні розкопки. Вони однозначно підтверджують існування на цьому місці великого золотоординського міста часів хана Узбека і Джанібєка, з усіма належними атрибутами, знайденими археологічно: лазні, водогін, могильник тощо, розвинене керамічне виробництво.

Навіть при поверховому аналізі керамічного комплексу Торговиці можна побачити, що у складі поливного посуду переважає червоноглиняна кераміка (94,4%). Вся вона

¹⁸ Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005. С. 18-19.

¹⁹ Ані Ф.К. Брун, ані Ф.Е. Петрунь не могли знати про карту морейця Ільєса, оскільки вона потрапила до наукового обігу лише у середині XX ст. Не знали вони і про значення самого слова «Ябу». Перший з них припускав його походження від імені Жамбо-Ямбо. А З. Абрагімович вважав, що «ябу» може означати «укриття» чи «покрівля».

²⁰ Михалон Литвин. Про звичаї татар, литовців та московитів [Переклад з московського видання: Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. М., 1994]. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Zvuchaitatar_1994/e_dzherela_Zvuchaitatar_1994.pdf

²¹ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. 1928. № 6. С. 162, 164.

²² Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика Торговицкого археологического комплекса периода Золотой Орды // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. Т. 2. Казань-Кишинев, 2017. С. 335-336.

знайдена лише у вигляді уламків²³. В її складі найбільш поширеною є кераміка із зеленою поливою по ангобовій підґрунтовці. Значно рідше – без ангобної підґрунтовки. Ще рідше, в одиничних екземплярах, зразки посуду з: гравіюванням по ангобу під прозорою зеленою поливою; рельєфним орнаментом під прозорою зеленою, оливковою, або двокольоровою, жовтою чи коричневою поливою; поліхромною піддвіткою, з бірюзово-блакитною поливою, з безколірною поливою, з прозорою та непрозорою бірюзовою поливою, а також із синьою (кобальтовою) поливою²⁴. Подібне співвідношення типів кераміки притаманне і для приморського ареала Хаджибєєвої тьми.

Всі срібні монети, знайдені на Торговиці, відповідають часу правління ханів Токти (1290-1312 pp.), Узбека (1312-1342 pp.), Джанібєка (1342-1357 pp.), Бердібєка (1357-1359 pp.), Кульпи і Навруза (1359-1360 pp.)²⁵. Тож за знахідками мідних монет А. Козубовський датує городище «кінцем першої – початком другої половини XIV ст.»²⁶. Звідси, «час існування Торговиці у золотоординську добу дуже малий, десь з 1340-х по середину 1360-х pp., тобто 20-25 років»²⁷. На початку 1360-х pp. життя на Торговиці припиняється – в усіх розкопах археологи фіксують сліди пожарищ. Ймовірно, місто згоріло вщент. Ця дата повністю збігається з битвою на Синіх Водах восени 1362 р. Саме тоді, коли «господаремь был на Литовьскои земли князь великий Олгирд и, шедь в поле с литовским войскомь, побилъ татар на Синей воде, трех братьевъ: князя Хачебея а Кутлубуга и Дмитрия. А тыи трии браты Татарское земли, отчичи и дедичи Подольскои земли...»²⁸.

Цей сюжет досить добре вивчений, хоч і надалі є важливим в українській історичній науці. Прийнято вважати, що саме Торговиця була столицею й, одночасно, ставкою хана Хаджибєя. Після битви на Синіх Водах він залишив місто та відступив з рештками своєї тьми на південь, у район нинішнього одеського узбережжя, до озера, яке назване його ім'ям – Хаджибєйським. Досить ймовірно, що з того часу ординці почали називати так само і башту маяка, яка була в Джинестрі²⁹, – «Хаджибєїв маяк». Саме під такою назвою він згадується в ярлику Менглі-Гірея.

Описані вище керамічні рештки Хаджибєєвої тьми в Одесі датуються так само, як і кераміка Торговицького археологічного комплексу – 1320-1350-ті pp. Це означає, що вони існували в один і той же час. Такі обставини легко пояснити меридіональним кочуванням синьоводської літньої ставки Ябу-намісника, яка постійно пересувалася – на зиму ставка разом із ордою пересувалася на південь, до Чорного моря, а весною поверталася в лісостеп, в Торговицю. «Все они зимою спускаются к морю, а летом по берегу этих самых рек поднимаются на горы. Море же это есть Великое Море, из которого выходит рукав Св. Георгия, текущий в Константинополь», – писав про це у 1245 р. посланець папи Інокентія IV францисканець

²³ Ibid. С. 337.

²⁴ Детальний опис кераміки див.: Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика... С. 337-350.

²⁵ Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика... С. 336.

²⁶ Козубовський Г.А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. // Археологія. 2012. № 3. С. 77.

²⁷ Хромов К. Блукаючи шляхами «Via Tatarica»... С. 57.

²⁸ Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва, 1980. С. 74.

²⁹ Добролюбский А.О. Имя дрока... С. 19-20.

Рис. 9. ПIANO Карпіні

Джовано дель ПIANO Карпіні³⁰ (рис. 9). «Именно зимою они спускаются к югу в более теплые страны, летом поднимаются на север, в более холодные. В местах, удобных для пастбища, но лишенных воды, они пасут стада зимою, когда там бывает снег, так как снег служит им вместо воды...», – підтверджує його слова майже десять років по тому посланець французького короля Людовіка IX Святого Вільгельм де Рубрук³¹ (рис. 10).

Долі огузів та їх «Ябу». Як же так сталося, що ставкою ханського намісника стала саме Торговиця? Історикам відомо, що «Ябу» (Ябгу або Йабгу, Yabu, Yabgu, рідше Yabghu) може перекладатися як «перший, провідник». Це була державна посада в ранніх тюркських державах, яка приблизно відповідає наміснику. Титул «Ябу» (Yabu) традиційно отримував другий за рангом член правлячого роду Ашинів у VI–VII ст. Пізніше його перейняли інші тюркські народи. І, в окремих випадках, «Ябу» ставав титулом верховного правителя, який відповідав титулу хана чи кагана. Так, наприклад, правителі західнотюркських володінь мали титул Ябу-каган.

Рис. 10. Папа Інокентій IV відправляє ПIANO Карпіні до хана

³⁰ Иоанн де ПIANO Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов, именуемых нами Татарами. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/carpini.htm>

³¹ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253. Послание Вильгельма де Рубрук Людовику IX, королю французскому. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/rubruk.htm>

«Ябу» став титулом верховного правителя і в державі Огуз Ябу, яку створили тюрки-огузи в середині VIII ст. між Аральським і Каспійським морями (рис. 11). Вона проіснувала близько 300 років – до середини XI ст. Арабський географ ал-Йакубі називав правителів огузів «царями». Влада правителя-Ягу в державі Огуз передавалася в спадок, хоч і зберігалися ритуальні вибори народним зібранням.

Рис. 11. Держава Огуз Ябу

Ця доволі велика і потужна держава довго й успішно воювала з Хазарським каганатом. Так, у 985 р. огузи-ябу заключили з київським князем Володимиром військовий союз проти хозар і поволзьких булгар, брали участь у його поході на Хазарію та допомогли накласти на неї данину. За це пізніше митрополит Іларіон називав Володимира хазарським титулом «каган». А самим огузам дружні стосунки з Києвом пізніше знадобилися у боротьбі з кипчаками.

З часом, через внутрішні суперечки, значна частина огузів – сельджуки – пішли в Малу Азію, де їх правителі стали називатися султанами. Пізніше вони, як відомо, створили могутню державу – Велику імперію сельджуків, до складу якої входили Мала Азія, Іран, частину Закавказзя та Центральної Азії.

Доля іншої частини огузів, правителі яких, ймовірно, продовжували називатися «Ябу», склалася не настільки щасливо – вони вели постійні війни з кипчаками за пасовища і поступово були витіснені своїми ворогами до Східної Європи. Тут вони, гнані кипчаками, відступили до південних кордонів Київського князівства. У літописах вони відомі як торки, а їхні переслідувачі і вороги кипчаки – як половці. Останні захопили всі причорноморські

стеги і на кінець XI ст. потіснили огузів-ябу на північ, у лісостепові райони – на землі своїх колишніх союзників – Київського князівства. Тут, у 1140-х рр. огузи-торки створили племінний союз Чорних клобуків, стали васалами київських князів і несли прикордонну службу на території вздовж течій Дніпра, Стугни та Росі.

Оскільки цей сюжет непогано вивчений³², ми зазначимо, що, ймовірно, саме таким чином титул «Ябу» і потрапив на наші землі. По суті, саме тут, на південь від Києва, огузи-торки відтворили на новій території свою колишню державу Огуз-Ябу. У певному сенсі їм це вдалося – вони органічно вписалися в політичне життя Київського князівства, брали участь майже в усіх його міжусобних і зовнішніх конфліктах.

У різні часи столицями – «Ябу-городками» – чорноклобуцького союзу могли бути або Канів³³, або Торчеськ (Торцьк, Торцьськ), або Ростовець. Це блукання легко пояснюється сезонними або ситуативними переміщеннями ставки намісника-Ягу. Оскільки половці займали південні райони степу, то огузи, названі чорними клобуками, були приречені на проживання лише у лісостепових районах межиріччя Дніпра і Дністра, зокрема в басейні ріки Рось. тим самим вони були позбавлені переваг меридіонального кочування – можливості відкочувати на південь, в причорноморські степі на зимовий період. А хороші зимові пасовища у Східній Європі – всі на півдні. І їх займали кипчаки-половці.

Для огузів-торків, або «народу чорних шапок», це було доволі чуттєвим. Природно, що вони ненавиділи кипчаків, які вигнали їх з рідних кочовищ. Вони охоче брали участь у походах київських князів у Дешт-і-Кипчак. Часто їх діями керували руські князі, які сиділи в Каневі, Торчеську, чи володіли Пороською областю. Так, у 1191-92 р. для походу на половців чорні клобуки запрошували Ростислава Рюриковича. Ймовірно, чорні клобуки вважали таких князів своїми «Ябу». А Торчеськ був «Ябу-городком». Остання згадка про торків-огузів у літописі датується 1235 р.

У 1237 р. половецький хан Котян, вождь племені дурут, яке тоді займало степи між Дніпром і Дністром, був розбитий монголами Батия. Як наслідок, він був змушений залишити свої причорноморські володіння і разом зі своїми 40-тисячним народом втекти до Угорщини. Звільнені половцями території хотіли отримати чорні клобуки для своїх кочувань на південь. Але цього не сталося, оскільки у 1240 р. «...царевичи Бату с братами, Кадан, Бури и Бучек, – за словами перського енциклопедиста Рашид-ад-Діна³⁴, – направились походом в страну русских и народа чёрных шапок...» і «в 9 дней взяли большой город русских, которому имя Манкеркан (*мова йде про Київ – авт.*)». Отже, всі землі на південь від Києва між Дніпром і Дунаєм, включно з причорноморськими степами, стали володіннями монголів, які почали призначати «чорним шапкам» намісників-«Ябу» на власний розсуд.

Зрештою, тут залишилася немала частина кипчаків, яка змішавшись з огузами-торками, також була підкорена монголами. З тих часів, на думку єгипетського історика та енциклопедиста ал-Омарі, вони стали іменуватися татарами. Він писав, що «в древности это государство было страной кипчаков, но когда им завладели татары, то кипчаки сделались их подданными. Потом они, (татары), смешались и породнились с ними (с кипчаками). Так земля

³² Пилипчук Я.В. Огузо-кыпчакские отношения в XI-XIII в. // Труды Института истории НАН Азербайджана. 2010. Т. 34. С. 32-41.

³³ Є думка про те, що назва міста Канева походить від слова «кан» або «хан», і означає «ханська ставка» (Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва, 1956.С. 302).

³⁴ Цит. за: Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика... С. 336-338.

одержала победу над природными и расовыми чертами татаров и все они стали кипчаками – род у них был общим с ними, так как монголы переселились на земли кипчаков, вступали с ними в смешанные браки и оставались жить на их землях (кипчаков)»³⁵.

Подальші свідчення про історію цих територій більше ніж туманні. Прийнято вважати, що тут утворюється улус Куремси, який вже, як намісник Батия, стає «Ябу» і сам визначає маршрути кочувань свої підданих – як огузів-торків, так і кипчаків-половців. У 1258 р. Куремсу змістив Бурундай. Потім ці територію перейшли Ногаю і перебували у його підпорядкуванні до самої його смерті після битви біля Куяльнику в 1300 р. Тоді ж переможець Ногая, хан Токта, здійснив кілька каральних походів на землі чорних клобуків. Саме тоді ставка намісника-Ябу переміщується з Канева чи Торчеська в Торговицю, яка розташовувалася безпосередньо на самому кордоні степу та лісостепу. Таке її місце було дуже зручним – відстань до чорноморського узбережжя становила 250–300 км. Це оптимальна «дистанція» сезонних меридіональних перекочувань.

«Но лошадь, как известно, не овца» (з пісні Олександра Галича). «...Скота у них такое огромное количество, какого, по нашему мнению, нет и в целом мире...», – писав Плано Карпіні³⁶. В цьому немає нічого дивного. Спеціалістами пораховано, що для проживання родини звичайного, «рядового» кочівника з п'яти осіб (кожному необхідно близько 2500 ккал в день) необхідно 13 голів великої рогатої худоби, 90 овець, 3 верблюди, 14 коней³⁷. Одна «умовна» вівця живою вагою в 50 кг може прогодувати 5 осіб протягом 3–4 днів, а за умови паралельного вживання молочних продуктів – 6–7 днів. На одну людину необхідно 20–40 умовних овець на рік. Одна вівця за добу споживає близько 10 кг трави. Підраховано також, що з території площею в 1 га можна отримати 1 000–1 400 кг трави. Один «умовний» кінь за добу на випасі споживає близько 50 кг трави, отже на 1 га за добу може випасатися 20–28 коней. А овець у 5 разів більше³⁸.

Оскільки в лісостепу більш стійкий і вологий клімат, тут значно більше кормів – фітомаси, ніж на півдні, у степах. У лісостепу, на тій же за розмірами території, що і в степу, можна прогодувати у 5 разів більше худоби. Чим більше фітомаси і чим менше вона скорочується від посухи – тим більше кормів для худоби. Тут до осені зберігається кормова цінність, доступність і кількість кормових трав.

У степах, навпаки, протягом сезону змінюється кормова цінність, доступність і кількість кормових трав. Якщо приріст худоби, який можна отримати в травні, прийняти за 100%, то у червні він становитиме 88, в липні – 78, серпні – 65, вересні – 58, а в жовтні – лише 35%³⁹.

Це означає, що кочувати у лісостепах значно вигідніше, ніж у степах. Тут відсутня перерва у вегетації та життєдіяльності тварин, викликана посухою, тому екосистема

³⁵ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды В. Тизенгаузена. Т. 1. СПб, 1884. С. 235.

³⁶ Иоанн де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского. История Монгалов, именуемых нами Татарами. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/carpini.htm>

³⁷ Крамаровский М.Г. Петрарка о бедах Скифии // История и современность. 2007. № 2. С. 130–131.

³⁸ Никитин А.П. О биозапасах экосистемы и пропускной способности водораздела Дона и Воронежа при движении войск кочевников с юга на север // Верхнедонской археологический сборник: материалы межрегиональной научно-практической конференции «Археология в исследованиях молодых», 24 ноября 2017 года / отв. ред. А.Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ имени П.П. Семенова-Тян-Шанского. 2017. Вып. 9. С. 136–137.

³⁹ Кульпин-Губайдулин Э.С. Золотая Орда: судьбы поколений. Москва: ИНСАН, 2006. С. 16–17.

функціонує довше, ніж у сухих степах. За рахунок цього загальна маса рослинності досягає 3,2-4,2 т/га, а тварин – 0,4 т/га, що в 5 разів більше, ніж в інших типах степів⁴⁰. Тут пасовища не обмежують зростання поголів'я худоби, а отже і зростання населення. Це відбувається лише влітку, але не взимку. Оскільки у зимовий період збереження поголів'я худоби залежить перш за все від щільності снігового покриву.

У лісостеповій зоні товща снігового покриву взимку надто часто і надовго перевищує 30-35 см, а це робить неможливим зимове випасання коней – тебенювку. Худоба, яка впродовж року випасається на підніжних кормах, взимку змушена добувати траву, розгрібаючи сніг. Для цього необхідна досить велика кількість коней, здатних своїми міцними копитами розбивати сніг і робити доступним траву під снігом доступною для корів, кіз та овець. Якщо коней немає або їх мало, все стадо гине – корови, вівці та кози не здатні до тебенювки самостійно навіть за меншої кількості снігу.

Під час тебенювки суворо дотримували наступного порядку: попереду йде рогата худоба, яка зриває високі трави, знімаючи їх верхівки; потім йдуть коні, які зривають трави ближче до кореня, й останніми вівці, які вибивають своїми гострими копитами все пасовище. Зимова тебенювка виснажлива – це майже завжди постійне голодування, до того ж весь час худоба перебуває під відкритим небом. Особливо багато худоби гине від бурянів і/або ожеледиці (джут), і будь-яка багата людина в одну мить стає бідною.

Скидається на те, що ці обставини стали причиною хвилювання Плано Карпіні перед його подорожжю – «если мы поведем в Татарию тех лошадей, которые у нас были, то они все могут умереть, так как лежали глубокие снега, и они не умели добывать копытами траву под снегом, подобно лошадям Татар, а найти им для еды что-нибудь другое нельзя, потому что у Татар нет ни соломы, ни сена, ни корму»⁴¹.

Такі умови існування, за відсутності можливості далеких зимових відкочувань на південь, на 250-300 км (де сніговий покрив значно менший), змушували чорних клобуків до осідання на землі. Оскільки в лісостепу худобу не можна тримати взимку на підніжному кормі, тому іноді необхідно підгодовувати тварин сіном, яке заздалегідь підготовлене та зберігається у спеціальних загонах. Тому перекочовування тут були можливі на відносно невеликі відстані, лише на кілька десятків кілометрів, з тривалими зупинками. Це створило умови для появи постійних поселень, розвитку землеробства і ремесел. Очевидно, саме так і виникали згадувані «столиці» (Канів, Торчеськ та ін.) – вони одночасно ставали і ставками намісників-Ябу, які пересувалися у басейні р. Рось і прилеглих територіях.

Після монгольського завоювання причорноморських степів пересування літньої ставки намісника-Ябу в Торговицю відкрило, таким чином, можливості для постійних перекочувань до моря, де сніжний покрив значно менший, ніж у лісостепах, а значить, тебенювка є більш ефективною та дозволяє зберегти більшу частину стада в зимовий час на пасовищах.

Археологічні рештки такої зимової ставки, зимового Ябу-городка, які ми знайшли на одеському узбережжі, датовані тим же часом, коли намісником був Хаджибей. А він, за словами Рубрука, як «всякий начальник (capitaneus) знает, смотря по тому, имеет ли он под своею

⁴⁰ Шенников А.А. «Червленный Яр». Исследование истории и географии Среднего Подонья в XIV-XVI вв. Гл. 2. Оседлость и неоседлость у золотоордынских татар. Воронеж. URL: <http://vantit.ru/chervlennyj-jar/896-osedlost-u-zolotoordynskih-tatar.html>

⁴¹ Иоани де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов...

властью большее или меньшее количество людей, границы своих пастбищ, а также где он должен пасти свои стада зимою, летом, весною и осенью»⁴².

Владний ранг Хаджибея. Описуючи битву на Синіх Водах, Мацей Стрийковський називає Хаджибея «кіреєм» – Kaczybejkieriej⁴³ (в українському перекладі – Качибей-Гірей⁴⁴). Значить, Хаджибей походив з кереїтів – дружнього монголам (киятам) племені, яке свого часу допомогло Чингізхану перемогти їх запеклих ворогів – меркітів. Самі Чингізиди походили з роду киятів, і цілком могли відчувати «історичну вдячність» до кереїтів, що і вплинуло на їх статус – найближчі радники та старші воєначальники. Тим більше, що в часи хана Узбека правителі улусів – Джучиди – були піддані репресіям та втратили свої улуси. На місця улус-беків були призначені аристократи родоплемінної знаті. Хаджибей був саме таким. Зрештою, та обставина, що Хаджибея, як і двох інших емірів Кутлугбугу і Дмитрія, називають «отчичи и дедичи Подольской земли»⁴⁵, може означати, що його право на володіння улусом було спадковим, як мінімум, протягом трьох поколінь.

Поза сумнівом є те, що Хаджибей був одним з «всіх начальников», володарем улусу в ранзі еміра, по суті, «царьком» (за словами Мацея Стрийковського – авт.). Він же був великим тарханом (монг. «вільний від податків» – авт.) і, як власник безумовного держання, був звільнений від усіх податків і повинностей на користь хана. Матеріальні ресурси таких осіб в Золотій Орді були просто колосальними.

Степове межиріччя Дніпра і Дністра після правління темників Куремси, Бурундя та смерті беклярибека Ногая внаслідок довгої боротьби між емірами перейшло до другого сина хана Токти – Ільбасара. Про нього ми майже нічого не знаємо, окрім того, що він, на думку шейха Еюірзамі, був людиною «красивее которого никто не видел... и предполагал, когда сделается царем (этой) страны, не оставит на царстве своем никакой другой религии, кроме мусульманской»⁴⁶. Але йому не вдалося це зробити, бо він помер у 1310 р., раніше за свого батька. Хто керував краєм у часи правління хана Узбека (1312–1341 рр.), достеменно невідомо. Хан Джанібек (1342–1357 рр.) віддав цей край своєму зятю Атламішу. Але на початку 1345 р. той загинув у битві з угорцями⁴⁷.

За відсутності інших відомостей, залишається припускати, що Хаджибей разом зі своїми «братами» Кутлугбугою та Дмитрієм є спадкоємцем і, можливо, сином чи іншим молодшим родичем Атламіша. Вони й поділили між собою територію між Кримом і Дунаєм та, як спадкоємці, стали «отчичами и дедичами» цих земель. Можливо, Хаджибей міг бути і досить близьким родичем самого хана Джанібека – сином його зятя. А це означає, що йому по рангу належить відповідна ставка.

Сановите походження Хаджибея відображене в його імені, яке містить рангову вказівку на титул «бей», на владний статус, а не на конкретну посаду та місце у владній

⁴² Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

⁴³ Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. T. 1–2. Warszawa: Nak. G.L. Glüksverga, 1846. Том II. S. 6.

⁴⁴ Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси... С. 480.

⁴⁵ Слуцкая летопись... С. 74.

⁴⁶ Из летописи шейха Эльбирзали // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. СПб., 1884. С. 174.

⁴⁷ Узелац А. Татары в Дунайско-Днестровском междуречье второй половине XIV в. // Золотоордынское обозрение. 2019. Т. 7, № 3. С. 418; Uzelaц A. Tatars in the Danube-Dniester Interfluvium in the Second Half of the Fourteenth Century // Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review. 2019. Vol. 7, No. 3. P. 416–433.

ієрархії. Це слово, по суті, є рівнозначним титулу «емір», який у Золотій Орді носили аристократи, не пов'язані кровними узами з Чингізидами.

На думку Б. Черкаса, улусбеку Хаджибею підпорядковувалося три тумени по 10 тис., які сезонно кочували вздовж Бугу та Дністра⁴⁸. Реальні тумени найчастіше були менш чисельними. Ймовірно, що у сприятливі часи все населення улусу Хаджибея могло становити близько 150 тис. осіб. Всі вони сукупно й утворювали його орду, або тьму.

«...Я попав в *какой-то другой мир*». Враження й описи ледь не всіх мандрівників до Орди в XIII–XV ст. про устрій і пересування різних ставок ханів і великих ординських аристократів дуже схожі та збігаються інколи навіть у деталях. Завдяки цьому не важко собі уявити орду чи ставку улусбека Хаджибея під час її сезонного переміщення від Торговиці до чорноморського узбережжя.

Для європейців це було невідоме, дивовижне та вражаюче видовище. Вони цього і не приховували. «...у меня не хватает соответствующих слов, которые я должен был бы написать вашему столь славному величеству, – писав Рубрук. – Когда я вступил в их среду, мне совершенно представилось, будто я попал в *какой-то другой мир*». «...Когда я увидел двор Бату, – продолжает он, – я оробел, потому что собственно дома его казались как бы каким-то большим городом, протянувшимся в длину и отовсюду окруженным народами на расстоянии трех или четырех лье»⁴⁹.

Рис. 12. Ібн-Батута

⁴⁸ Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучи XIII–XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток / дис... д.і.н. Київ, 2015. С. 255.

⁴⁹ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

Майже століття потому, у 1330-х рр., берберський мандрівник і купець Ібн-Батута (рис. 12) описав ханську ставку як «...большой город, движущийся с своими жителями; в нем мечети и базары да дым от кухонь, взвивающийся по воздуху: они варят (пищу) во время самой езды своей и лошади везут арбы с ними. Когда достигают места привала, то палатки снимают с арб и ставят на землю, так как они легко переносятся. Таким же образом они устраивают мечети и лавки»⁵⁰ (рис. 13).

«...Они знают, – уточнюе Рубрук, – с какого бока двора должны они размещаться, когда они снимают свои дома [с повозок]. Отсюда двор на их языке называется ордой, что значит середина, так как он всегда находится по середине их людей, за исключением того, что прямо к югу не помещается никто, так как с этой стороны отворяются ворота двора. Но справа и слева они располагаются, как хотят, насколько позволяет местность, лишь бы только не попасть прямо пред двором или напротив двора»⁵¹.

Рис. 13. Орда-базар

Природно, що «некоторые ставки велики, а некоторые небольшие, сообразно достоинству и скудости людей»⁵², – зазначав Карпіні. І навряд чи орда Хаджибея була такою ж величною, як орда самого хана. Але і вона могла справити враження. Скоріше за все, її варто порівнювати із ордою іншого родича Бату, такого собі Скатая, якого відвідав Рубрук: «...утром мы встретили повозки Скатая, нагруженные домами, и мне казалось, что навстречу мне движется большой город. Я также изумился количеству стад быков и лошадей и отар овец. Я видел, однако, немногих людей, которые ими управляли. В силу этого я спросил, сколько человек имеет Скатай в своей власти, и мне было сказано, что не более 500, мимо половины которых мы проехали ранее при другой остановке».

Далі Рубрук повідомляє, що «дом, в котором они спят, они ставят на колесах из плетеных прутьев; бревнами его служат прутья, сходящиеся кверху в виде маленького колеса, из которого поднимается ввысь шейка, наподобие печной трубы; ее они покрывают белым войлоком, чаще же пропитывают также войлок известкой, белой землей и порошком из костей, чтобы он сверкал ярче; а иногда также берут они черный войлок. Этот войлок около верхней шейки они украшают красивой и разнообразной живописью. Перед входом они также вешают войлок, разнообразный от пестроты тканей. Именно они шивают цветной войлок или другой, составляя виноградные лозы и деревья,

⁵⁰ Из описания путешествий Ибнбатуты // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. СПб., 1884. С. 289.

⁵¹ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

⁵² Иоани де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов...

птиц и зверей. И они делают подобные жилища настолько большими, что те имеют иногда тридцать футов в ширину. Именно я вымерил однажды ширину между следами колес одной повозки в 20 футов, а когда дом был на повозке, он выдавался за колеса по крайней мере на пять футов с того и другого бока. Я насчитал у одной повозки 22 быка, тянущих дом, 11 в один ряд вдоль ширины повозки и еще 11 перед ними. Ось повозки была величиной с мачту корабля, и человек стоял на повозке при входе в дом, погоняя быков. Кроме того, они делают четырехугольные ящики из расколотых маленьких прутьев, величиной с большой сундук, а после того, с одного края до другого, устраивают навес из подобных прутьев и на переднем краю делают небольшой вход; после этого покрывают этот ящик, или домик, черным войлоком, пропитанным салом или овечьим молоком, чтобы нельзя было проникнуть дождю, и такой ящик равным образом украшают они пестротканными или пуховыми материями. В такие сундуки они кладут всю свою утварь и сокровища, а потом крепко привязывают их к высоким повозкам, которые тянут верблюды, чтобы можно было таким образом перевозить эти ящики и через реки. Такие сундуки никогда не снимаются с повозок. Когда они снимают свои дома для остановки, они всегда поворачивают ворота к югу и последовательно размещают повозки с сундуками с той и другой стороны вблизи дома, на расстоянии половины полета камня, так что дом стоит между двумя рядами повозок, как бы между двумя стенами. Женщины устраивают себе очень красивые повозки, которые я не могу вам описать иначе, как живописью; мало того, я все нарисовал бы вам, если бы умел рисовать. Один богатый Моал, или Татарин, имеет таких повозок с сундуками непременно 100 или 200; у Бату 26 жен, у каждой из которых имеется по большому дому, не считая других, маленьких, которые они ставят сзади большого; они служат как бы комнатами, в которых живут девушки, и к каждому из этих домов примыкают по 200 повозок. И когда они останавливаются где-нибудь, то первая жена ставит свой двор на западной стороне, а затем размещаются другие по порядку, так что последняя жена будет на восточной стороне, и расстояние между двором одной госпожи и другой будет равняться полету камня. Таким образом, один двор богатого Моала будет иметь вид как бы большого города, только в нем будет очень немного мужчин. Самая слабая из женщин (*muliercula*) может править 20 или 30 повозками, ибо земля их очень ровна. Они привязывают повозки с быками или верблюдами одну за другой, и бабенка будет сидеть на передней, понукая быка, а все другие повозки следуют за ней равным шагом. Если им случится дойти до какого-нибудь плохого перехода, то они развязывают повозки и перевозят их по одной. Ибо они едут так медленно, как ходит ягненок или бык»⁵³.

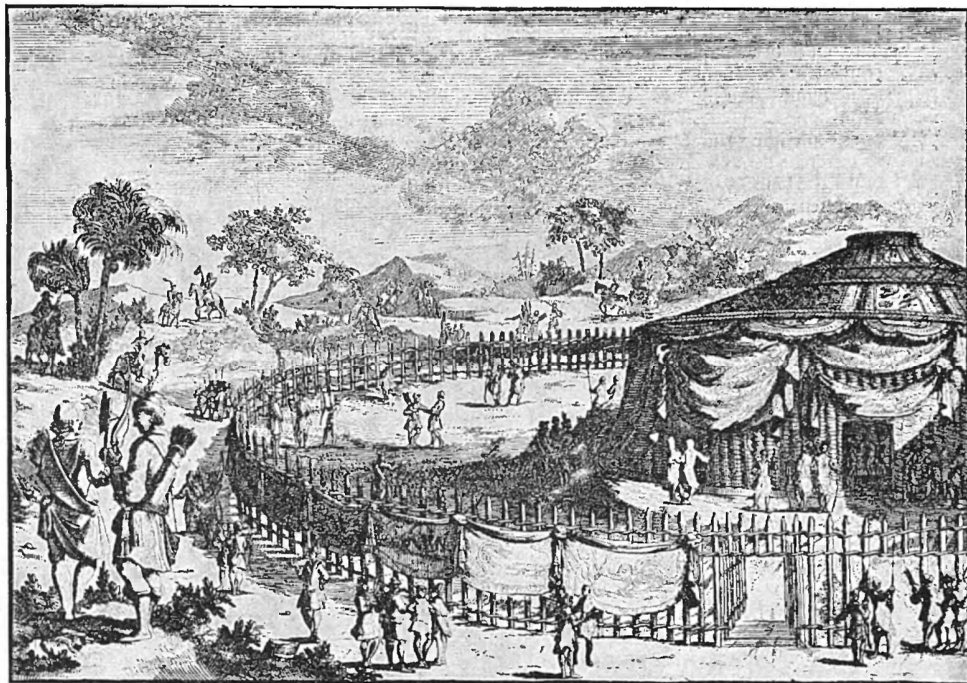
Карпіні у свою чергу уточнює: «Некоторые быстро разбираются и чинятся и переносятся на вьючных животных, другие не могут разбираться, но перевозятся на повозках. Для меньших при перевезении на повозке достаточно одного быка, для больших – три, четыре или даже больше, сообразно с величиной повозки, и, куда бы они ни шли, на войну ли или в другое место, они всегда перевозят их с собой. ...Вьючного скота у них такое огромное количество, какого, по нашему мнению, нет и в целом мире...»⁵⁴.

Якщо родич хана Скатай мав «двір» кількістю близько 200 возів, то і улусбеку Хаджибею за рангом належало мати аж ніяк не менше. Рубруку, який також відвідав ставку сина Батия Сартака, його «двор ...показался ...очень большим, так как у него самого шесть жен, да его первородный сын имеет возле него их две или три, и у всякой есть большой дом и около двухсот повозок»⁵⁵ (рис. 14-16).

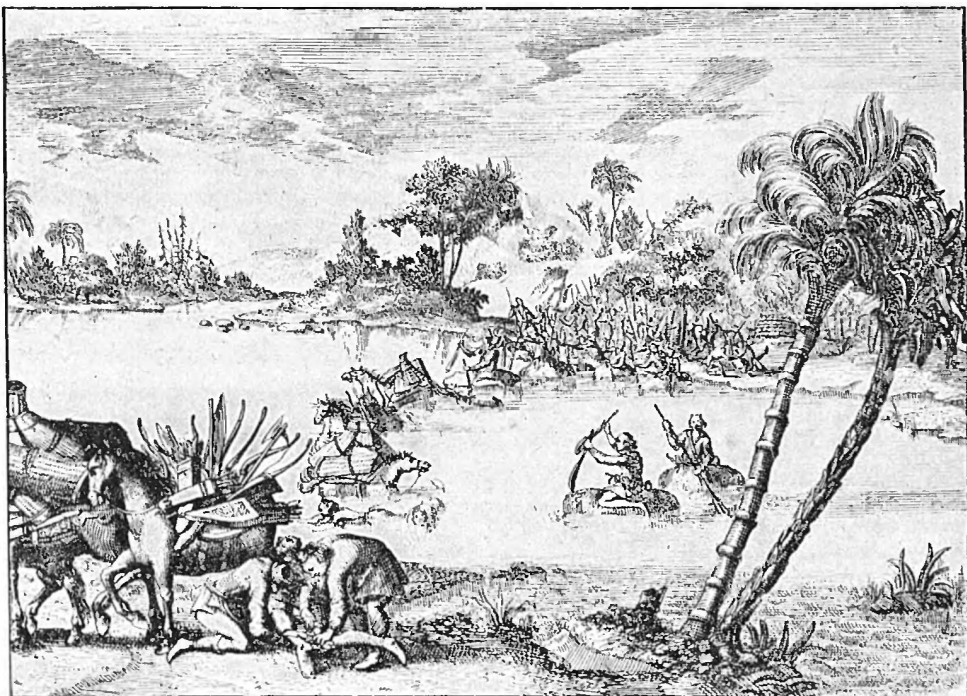
⁵³ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

⁵⁴ *Иоанн де Плано Карпини*, архиепископа Антиварийского, История Монгалов...

⁵⁵ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

Шатеръ императора Татаръ.
Рис. 14. Ставка хана або намісника

Способъ переправы Татаръ черезъ рѣку
Рис. 15. Способы переправы у татар

Типы Татаръ.

Рис. 16. Типы татар

«Мы... к вечеру просто устали смотреть». Коли подібна ставка (а слідом за нею і вся «тьма») якогось монгольського аристократа – еміра чи темника – прикочувала до італійської факторії Підея, яка була на узбережжі Чорного моря між Дніпром і Кримом, то невідомий іспанський спостерігач першої половини XIV ст. сприйняв її як велике місто, яке назвав «столицей королевства», васальне від хана Узбека⁵⁶. Без сумніву, подібне враження могла справляти і «тьма» Хаджибея під час своїх переміщень до Джинестри та Флорделісу, на сучасному одеському узбережжі.

Подібне видовище описав і венецієць Іосафат Барбаро, який відвідав Тану (Азак) у 1436 р.: «§30. Сторожевые отряды... подходили к Тане раньше, чем пришло все войско, двигались впереди него по восьми разным направлениям, чтобы со всех сторон разузнавать о возможной опасности, находясь в отдалении от него на много дней пути и действуя соответственно его нуждам». Слідом за ними, «§19. ...начал подходить народ со стадами. Сначала шли табуны лошадей по шестьдесят, сто, двести и более голов в табуне; потом появились верблюды и волы, а позади них стада мелкого скота. Это длилось в течение шести дней, когда в продолжение целого дня – насколько мог видеть глаз – со всех сторон степь была полна людьми и животными: одни проходили мимо, другие прибывали. И это были только головные отряды; отсюда легко представить себе, насколько значительна была численность [людей и животных] в середине [войска]. Мы все время стояли на

⁵⁶ Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучи... С. 297.

стенах... и к вечеру просто уставали смотреть. Поперечник равнины, занятой массами этих людей и скота, равнялся 120 милям;...».

«§30. ...Лишь только правитель остановился, они сразу же раскидывают базары, оставляя широкие дороги. Если это происходит зимой, то от множества ног животных образуется величайшая грязь; если же летом, то величайшая пыль. Тут же, немедленно после того, как поставлены базары, они устраивают свои очаги, жарят и варят мясо и приготавливают свои кушанья из молока, масла, сыра. У них всегда бывает дичина... В их войске есть ремесленники – ткачи, кузнецы, оружейники и другие, и вообще есть все необходимые ремесла... §31. ...при нем всегда находятся купцы; одни различными путями привозят сюда товары, другие же лишь проходят через орду с намерением идти в иные страны»⁵⁷.

Зазначене вище означає, що орда, чи ставка правителя, завжди ставала місцем базару, оскільки військо було основним платоспроможним споживачем. А також – продавцем захоплених у сусідів цінностей, збіжжя, ремісничих виробів, рабів. Тому такий військово-похідний табір отримав назву «орду-базар», тобто Орда – це ставка, військова частина, обоз, а Базар – господарча частина цього організму⁵⁸.

Здається очевидним, що в районі Джинестри і Флорделіса кочівників Хаджибеєвої тьми, або тутешнього «орду-базару», крім іншого, цікавили поклади солі у причорноморських лиманах. Саме у такому вигляді Хаджибеєва тьма кожної осені повільно «как ходит ягненок или бык» (*висловлювання Рубрука – авт.*), щорічно, буденно і монотонно прикочувувала на зимування до Джинестри. І так само, кожної весни відправлялася на північ, в район Торговиці. Судячи з її археологічного вигляду, таке перекочування було досить регулярним протягом всього намісництва Хаджибея до битви на Синіх Водах восени 1362 р. Це означає, що була серія сприятливих років для його улусу, які повторювалися з незмінною регулярністю. Роки першої чумної пандемії 1346-1349 рр. з відомих нам джерелам ніяк не простежуються. Навпаки, складається враження, що Торговиця, якщо не процвітала, то принаймні нормально функціонувала, як літнє стійбище, так само як і зимове поблизу Джинестри. Значить, у ці і наступні, 1350-ті рр., зовнішній вигляд і устрій Ябу-городка відповідали наведеним вище описам ставки намісника і його «тьми».

Навіть руїни Торговиці справили на Михалона Литвина, через майже два століття після її загибелі, сильне враження. А в зимовий час кочів'я Хаджибеєвої тьми були розсіяні по всьому чорноморському узбережжю між Дніпром і Дністром, зберігши після себе лише скромні археологічні сліди про «какой-то другой мир» (*висловлювання Рубрука – авт.*). З кінця 1350-х рр. настали чергові смутні часи, від яких лишилася лише «червоно-жовто-стрічкова» кераміка «бідності».

⁵⁷ Иосафат Барбаро. Путешествие в Тану. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/frametext1.htm>

⁵⁸ Стенограмма круглого стола «Орда-базар: кочевая ставка или кочевой город». Дифференцированное понимание истории. Круглый стол из серии «Феномен Золотой Орды». 13 мая 2014 года. Институт истории АН РТ // Золотоордынское обозрение. 2015. № 1. С. 160.

Andrii Dobrolyubskiy, Ihor Smirnov

Regarding the issue of localization of Yabu-gorodok

Abstract: The article summarizes the available historical and archaeological information about the horde (nomadic rate) of ulusbek Khadzhibey in the middle of the XIV century before the battle of the river Blue Waters in 1362. It is established that this horde was referred to as 'Yabu-gorodok' ('Governor's town'). The main territories of her summer wandering were forest-steppe areas between the Dnieper and Dniester, with the center in the settlement of Torgovytsia. Every autumn the nomadic headquarters of the ulusbek moved to the south for wintering, to the Black Sea coast, to the areas of the Ginestra anchorage, 'Khadzhibey Lighthouse' and to the Ochakiv area.

This was the optimal distance for meridional migrations – 250-300 km. In the forest-steppe, there is much more fodder for livestock – phytomass than in the south, in the steppes. And here, on the same size territory as in the steppes, five times more livestock can be fed. Therefore, roaming in the forest-steppe is much more profitable than in the steppes. But in the forest-steppe zone, the thickness of the snow cover in winter too often and for a long time exceeds 30-35 cm, and this makes it impossible for horses to run. After all, cattle that graze on fodder all year round are forced to get grass by shovelling snow in winter. For this, you need enough horses, able to break up the snow with their hard hooves and make the grass under the snow accessible to cows, goats and sheep. If there are no horses or very few, the whole herd dies. Especially a lot of cattle die from storms and/or ice (jute), and any rich person almost immediately turns into a beggar.

After the Mongol capture of the Black Sea steppes, the transfer of the governor Yaba's summer camp to Torgovytsia opened up the possibility for Khajibey's horde to regularly move to the sea, where the snow cover is much less powerful than in the forest-steppe, which means that the winter grazing of horses is more effective. Archaeological traces of just such a pond – the winter town of Yabu – were discovered on the Odesa coast. They date from the time when the governor of Yabu was the jailer Hajibey. Three tumens (*t'ma*) of 10,000 men each were subordinated to him. Therefore, the entire population of his ulus could be about 150,000 people.

Available descriptions of the rates of the khans and his ulusbeks give an idea of the image of the horde of ulusbek Hadjibey. Thus, his rate can be compared with the horde of Batu's relative, a certain Skatai, who was visited by Rubruk: "...in the morning we met Skatai's carts loaded with houses, and it seemed to me that a big city was moving towards me... about two hundred carts...".

A similar sight was observed by Josaphat Barbaro – "...from all sides the steppe was full of people and animals: some were passing by, others were arriving. ...and we just got tired of watching in the evening".

In this form, Khadzhibey's 't'ma' migrated to Ginestra, Khadzhibey's Lighthouse or Ochakiv for the winter every autumn. And in the spring, she went north, to the Torgovytsia district. And after the battle near the Blue Waters and until the beginning of the 16th century this 't'ma', which kept the name 'Yabu-town', moved only "by the way from beyond the Dniester along the sea coast to the Crimea", or "by another road from beyond the Dniester to Ochakiv...".

Keywords: Khadzhibey, Yabu-town, Torgovytsia, Ginestra anchorage, Ochakiv